

Challenges of philosophical and theological theology (subject to religious authority) in the era of globalization

Ahmad Tayyebi*

Abstract

Religious authority in Islam, particularly within the Shi'a tradition, has historically played a central role in guiding religious, legal, and social life. However, with the rise of globalization—especially in cultural and communicative dimensions—the traditional structure of religious authority has faced new challenges. These challenges stem from the widespread influence of digital technologies, epistemic individualism, rapid information circulation, and expanded horizons of religious knowledge, prompting a re-evaluation of authority and legitimacy within Islamic theology. This qualitative study, based on content analysis of academic sources, examines how globalization has transformed the role of religious scholars in Islamic theological systems. The core hypothesis suggests that globalization has weakened the traditional model of *ijtihad* and contributed to the emergence of new religious actors and redefined religious authority. The research sample includes 15 scholarly books and articles selected from broader literature on Islamic theology and the impacts of globalization. Findings indicate that Shi'i religious authority is caught between two approaches: one group seeks to reconstruct religious legitimacy using modern tools, while another remains committed to preserving traditional forms of clerical authority.

Keywords: Religious authority, Islamic theology, philosophy of religion, globalization, *ijtihad*, religious legitimacy, theological challenges.

* Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Payam Noor University, Tehran, Iran,
ahmadtayyebi@pnu.ac.ir

Date received: 06/05/2024, Date of acceptance: 04/08/2024

Introduction

Religious authority has been one of the central institutions in Islamic theology, particularly within the Shi'a tradition, where it extends beyond legal rulings to encompass spiritual, educational, and socio-political guidance. In recent decades, processes of globalization—through the spread of information technologies, cultural interconnectedness, and epistemic pluralism—have profoundly reshaped the conditions under which religious authority functions. While traditional religious authority was largely localized, hierarchical, and mediated through recognized scholarly structures, the global context has introduced new networks, discourses, and audiences that often bypass classical systems of validation and transmission. The research problem addressed in this study concerns the extent to which philosophical and theological challenges have impacted the traditional structure of religious authority in Islam under the forces of globalization. In particular, it interrogates the case of Shi'a religious authority, exploring whether classical theological justifications for the authority of fuqaha remain intact in a context where digital communication, democratized knowledge, and the erosion of epistemic boundaries challenge hierarchical religious structures. The study is grounded in the hypothesis that globalization has not only altered the mechanisms of knowledge production and dissemination but has also triggered a theological and philosophical crisis regarding the very nature of religious legitimacy, interpretation, and the authority to speak in the name of Islam.

Materials and Methods

This study is qualitative in nature, employing a content analysis methodology with an interpretive approach. The selection of sources was based on purposive sampling criteria, focusing on works that engage directly with the intersection of Islamic theology, religious authority, and the sociocultural transformations induced by globalization. The research sample includes 18 scholarly sources—books, peer-reviewed articles, and doctoral dissertations—spanning Persian and English-language academic literature. Notable among these are works by Mohiuddin (2023), Whyte (2024), Takim (2007), and Mavani (2013) in English, and key Iranian scholars such as Kadivar, Firoozi, and Vaezi.

In terms of thematic structure, the data were organized into conceptual clusters including:

- The theological foundations of religious authority

3 Abstract

- The mechanisms of legitimacy in classical Shi'a thought
- The impact of global epistemological shifts
- The transformation of clerical roles in transnational contexts

Each text was examined for its conceptual contribution to the understanding of religious authority, the challenges posed by modern conditions, and the proposed responses by scholars and institutions.

Discussion & Result

The findings of the study reveal that globalization has challenged the authority of traditional maraji' (religious authorities) on multiple fronts. From a philosophical perspective, the universality and stability of truth claims—once rooted in metaphysical certainties and interpretive traditions—have come under pressure due to the relativistic and pluralistic tendencies of global discourse. This has led to a re-evaluation of concepts such as ijihad, taqlid, and marja'iyyah in Shi'a thought.. The study highlights several key developments:

-Erosion of monopoly in interpretation: The digital and global information environment has enabled a proliferation of voices claiming religious legitimacy, thereby undermining the exclusive interpretive authority of traditional scholars (Whyte, 2024; Ali, 2010).

-Emergence of alternative authorities: Religious influencers, online educators, and hybrid figures who blend secular and religious training now compete with classical scholars for legitimacy and public trust (Mohiuddin, 2023; Zaid et al., 2022).

-Shift in epistemological expectations: The new generation of Muslims—especially in urban, educated environments—demand transparent, dialogical, and rational forms of theological discourse. They are less willing to accept hierarchical authority that is not accountable or accessible (Jaya, 2024).

-Dual reaction of traditional authority: While some scholars have adapted by engaging with global platforms and reinterpreting traditional teachings for contemporary audiences (e.g., producing social media content, publishing in international forums), others have resisted the perceived dilution of authority and remained rooted in conventional modes of transmission (Vaezi, 2004; Bunt, 2018). These dynamics have profound implications not only for the transmission of Islamic knowledge but also for the nature of theological discourse itself. Questions of divine

sovereignty, prophetic succession, and human agency—long-standing themes in kalam—are now being revisited in light of these shifting structures of authority.

Conclusion

This study demonstrates that the phenomenon of globalization has triggered a multidimensional transformation in the domain of Islamic religious authority, particularly in Shi'a thought. These transformations are not merely sociological but deeply philosophical and theological. The traditional concept of religious authority—anchored in the structures of *ijtihad*, *marja'iyyah*, and communal consensus—faces both internal and external challenges. The results suggest that religious authority is no longer a fixed institution but a dynamic field shaped by negotiation, contestation, and adaptation. The future of religious leadership in Islam will depend on its ability to engage with global realities while remaining faithful to theological integrity. For this, a renewed dialogue between classical kalam and contemporary philosophy of religion is not only beneficial but necessary.

Bibliography

- Ali, S. S. (2010). Cyberspace as emerging Muslim discursive space? Online Fatawa on women and gender relations and its impact on Muslim family law norms. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 24(3), 338-360.
- Bano, M. (2017). Introduction. In M. Bano (Ed.), *Modern Islamic authority and social change* (Vol. 1). Edinburgh University Press.
- Bunt, G. R. (2018). *Islam in the digital age: E-jihad, online fatwas and cyber Islamic environments*. Routledge.
- Eickelman, D. F., & Piscatori, J. (1996). *Muslim politics*. Princeton University Press.
- Ho-Ying Fu, J., & Chui, C. (2007). Local culture's responses to globalisation: Exemplary persons and their attendant values. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38(5), 636–653.
- Ihsan Yilmaz, "Inter-Madhab Surfing, Neo-Ijtihad, and Faith-Based Movement Leaders," in *The Islamic School of Law: Evolution, Devolution and Progress*, ed. Peri Bearman, Rudolph Peters and Frank Vogel (Cambridge: Harvard University Press, 2005).
- Jaya, R. (2024). Islam and Digital Society in the Era of Social Media. *Qalrah: Journal of Islamic Civilization*, 1(1), 20-25.
- Jocelyne Cesari, "Muslim Minorities in Europe: The Silent Revolution," in *Modernising Islam: Religion in the Public Sphere in the Middle East and in Europe*, ed. John Esposito and François Burgat (New Jersey: Rutgers University Press, 2003).
- Khamis, S. (2021). "Cyber Ummah": The Internet and Muslim Communities. In *Handbook of contemporary Islam and Muslim lives* (pp. 823-843). Cham: Springer International Publishing.

5 Abstract

- Kurniawan, A., & Alhaq, A. (2020). Muslimness Discourse, Religious Authority, and Cyber-Media Activism in Contemporary Indonesia.
- Ma'aref, M. (2007). Foundations of Religious Authority in Qur'anic Verses and Hadiths. *Qur'an and Hadith Studies*, 1(1), 9–29. (In Persian)
- Mavani, H. (2013). Religious authority and political thought in Twelver Shi'ism: From Ali to post-Khomeini. Routledge.
- Mohiuddin, A. (2023). Islamism in the Digital Age: The Role of Cyberspace in Transforming Religious Authority. In: *Navigating Religious Authority in Muslim Societies*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-44825-6_6
- Mohiuddin, A. (2023). Navigating religious authority in Muslim societies: Islamist movements and the challenge of globalisation. Palgrave Macmillan.
- Sarfati, Y. (2019). Religious authority in Turkey: Hegemony and resistance. Rice University's Baker Institute for Public Policy
- Takim, L. N. (2007). The heirs of the prophet: charisma and religious authority in Shi'ite Islam. Suny Press.
- Tousner, A. P., Gunarto, H., & Nazemi, M. H. (2015). Religious Authority and Ethics in the Age of the Internet. *Hokmāt va Ma'refat Journal*, 10(3), 2–16. (In Persian)
- Vaezi, A. (2004). Shia political thought (p. 33). London: Islamic Centre of England.
- Whyte, S. A. (2024). *Islamic Religious Authority in a Modern Age*. Springer Singapore.
- Zaid, B., Fedtke, J., Shin, D. D., El Kadoussi, A., & Ibahrine, M. (2022). Digital Islam and Muslim millennials: How social media influencers reimagine religious authority and Islamic practices. *Religions*, 13(4), 335.

چالش های الهیات فلسفی و کلامی (مورد مرجعیت دینی) در دوران جهانی شدن

احمد طیبی*

چکیده

مرجعیت دینی در اسلام، به ویژه در سنت شیعی، همواره در هدایت دینی، فقهی و اجتماعی نقش محوری داشته است. با گسترش جهانی شدن، به ویژه در عرصه های فرهنگی و ارتباطی، ساختار سنتی مرجعیت با چالش های نوینی روبه رو شده است. این چالش ها شامل نفوذ فناوری های نوین، فردگرایی معرفتی و تسریع گردش اطلاعات است که بازنگری در اقتدار و مشروعیت مرجعیت را ضروری ساخته اند. این پژوهش با روش کیفی و تحلیل محتوای منابع علمی، به بررسی این مسئله می پردازد که جهانی شدن چگونه جایگاه مراجع دینی را در نظام الهیاتی اسلامی دستخوش تحول کرده است. بر پایه فرضیه تحقیق، جهانی شدن موجب تضعیف الگوی سنتی اجتهاد و ظهور کنشگران دینی جدید شده است. جامعه آماری پژوهش، شامل منابع علمی در حوزه الهیات اسلامی و فلسفه دین، و نمونه شامل ۱۵ اثر معتبر انتخاب شده است. یافته ها نشان می دهد مرجعیت شیعی میان دو رویکرد در نوسان است: گروهی با بهره گیری از رسانه و ابزارهای نو، در پی بازسازی اقتدار دینی اند، در حالی که گروهی دیگر بر استمرار اقتدار سنتی تأکید دارند.

کلیدواژه ها: مرجعیت دینی، الهیات اسلامی، فلسفه دین، جهانی شدن، اجتهاد، اقتدار مذهبی، چالش کلامی.

* استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. ahmadtayyebi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۴

۱. مقدمه

مرجعیت دینی یکی از ارکان اساسی در هدایت فکری و فقهی جوامع اسلامی است و نقشی تعیین‌کننده در تفسیر احکام، صدور فتاوا و هدایت اجتماعی دارد. در سنت اسلامی، مراجع دینی بعنوان صاحبان دانش فقهی و مفسران شریعت همواره مورد رجوع پیروان خود بوده‌اند. در اسلام شیعی، این مرجعیت بر اساس نظام اجتهاد و تقلید شکل گرفته و فقه‌های واجد شرایط بعنوان مراجع تقلید شناخته شده‌اند. در اسلام سنی نیز نهادهای دینی مانند الأئمه و دارالعلوم دیوبند بعنوان مراکز فقهی تأثیرگذار عمل کرده‌اند. با این حال، در دهه‌های اخیر، ظهور رسانه‌های دیجیتال و گسترش فضای مجازی، مرجعیت دینی را با چالش‌های جدیدی مواجه کرده است که ماهیت و جایگاه آن را در جوامع اسلامی تحت تأثیر قرار داده‌اند. رسانه‌های دیجیتال، از طریق اینترنت، شبکه‌های اجتماعی و پلتفرم‌های آموزشی، امکان دسترسی گسترده به متون دینی و نظرات فقهی را برای عموم مردم فراهم کرده‌اند. این امر سبب شده است که پیروان دیگر بطور سستی و انحصاری به فقها مراجعه نکنند، بلکه به منابع متعدد و گاه متناقض روی آورند. یکی از پیامدهای این تحول، کاهش انحصار فقها بر تفسیر متون دینی و ظهور افرادی است که بدون داشتن تحصیلات رسمی فقهی، در فضای دیجیتال به تبلیغ و تفسیر آموزه‌های اسلامی می‌پردازند. این امر به تکثرگرایی در فتاوا و برداشت‌های دینی منجر شده و موجب سردرگمی در میان پیروان شده است. افزون بر این، رسانه‌های دیجیتال بستری را برای تولید و انتشار محتوای دینی فراهم کرده‌اند که در برخی موارد خارج از نظارت نهادهای سنتی دینی قرار دارند. ظهور شخصیت‌های دینی غیررسمی، که به واسطه فضای دیجیتال مخاطبان گسترده‌ای یافته‌اند، موجب تضعیف مرجعیت سنتی و شکل‌گیری الگوهای جدید اقتدار مذهبی شده است. این تغییرات نه تنها بر رابطه میان پیروان و مراجع تقلید اثر گذاشته، بلکه بر فرآیند اجتهاد و سازوکار صدور فتوا نیز تأثیر داشته است. مسئله اصلی این پژوهش بررسی تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر مرجعیت دینی در الهیات اسلامی و چالش‌هایی است که این تحولات برای اقتدار سنتی فقها ایجاد کرده‌اند. پرسش کلیدی تحقیق این است که رسانه‌های دیجیتال چگونه بر مرجعیت دینی در جوامع اسلامی تأثیر گذاشته‌اند و چه پیامدهایی برای آینده اقتدار دینی به همراه داشته‌اند. در این راستا، پژوهش حاضر تلاش دارد تا با تحلیل محتوای منابع علمی مرتبط، به بررسی ابعاد مختلف این چالش پرداخته و روندهای جاری در تحول مرجعیت دینی را مورد مطالعه قرار دهد.

۲. پیشینه تحقیق

بنت (Bunt) (۲۰۱۸) در «اسلام در عصر دیجیتال: جهاد الکترونیکی، فتاوا آنلاین و محیط‌های اسلامی سایبری». این کتاب تأثیر فناوری دیجیتال بر اسلام را بررسی کرده و به نقش آن در تغییر روابط میان علمای دینی و پیروانشان می‌پردازد. اینترنت بستری برای انتشار فتاوا و اجتهادهای فقهی فراهم کرده و موجب کاهش وابستگی به نهادهای سنتی دینی شده است. نویسنده به ظهور شخصیت‌های مذهبی جدید در فضای مجازی اشاره دارد که بدون داشتن تحصیلات رسمی دینی، نفوذ گسترده‌ای پیدا کرده‌اند. همچنین تأثیر رسانه‌های اجتماعی بر تبلیغ دینی، جهاد الکترونیکی و گسترش ایدئولوژی‌های مختلف اسلامی تحلیل شده است. این پژوهش ابعاد مختلف دیجیتالی شدن مرجعیت دینی را بررسی کرده و نشان می‌دهد که چگونه این تحولات بر اقتدار مذهبی در اسلام تأثیر گذاشته‌اند.

تاکیم (Takim) (۲۰۰۷) وارثان پیامبر: کاریزما و مرجعیت دینی در اسلام شیعی». این کتاب به ریشه‌های مرجعیت دینی در اسلام شیعی پرداخته و نشان می‌دهد که چگونه این مرجعیت پس از غیبت امام دوازدهم شکل گرفته و تکامل یافته است. نویسنده تأکید دارد که فقهای شیعه بعنوان جانشینان امامان، نقش کلیدی در هدایت جامعه ایفا کرده‌اند. کتاب ساختارهای کاریزماتیک و نهادی مرجعیت شیعی را تحلیل کرده و به تعامل آن با تحولات سیاسی و اجتماعی می‌پردازد. همچنین به نظریه ولایت فقیه و نقش آن در گسترش اقتدار مذهبی در جوامع شیعی معاصر اشاره شده است. تاکیم با ارائه نمونه‌هایی از نقش فقها در تحولات سیاسی و اجتماعی، پیامدهای این مرجعیت را در دوران جدید بررسی کرده است. ماوانی (Mavani) (۲۰۱۳) مرجعیت دینی و اندیشه سیاسی در تشیع دوازده‌امامی: از امام علی تا دوران پس از خمینی. این کتاب سیر تکاملی مرجعیت دینی در تشیع دوازده‌امامی را از دوران امام علی تا دوران معاصر بررسی می‌کند. نویسنده نقش مرجعیت دینی را در تعامل با سیاست تحلیل کرده و نشان داده است که این نهاد در برخی دوره‌ها موجب تقویت ساختارهای قدرت شده است. همچنین به تأثیر نظریه ولایت فقیه در دوران معاصر، بویژه در جمهوری اسلامی ایران، پرداخته شده است. کتاب روندهای اصلی تحول مرجعیت دینی در شیعه را بررسی کرده و نشان می‌دهد که چگونه این مفهوم در طول تاریخ دچار تغییر شده است.

وایت (۲۰۲۴) «مرجعیت دینی اسلامی در عصر مدرن».

این کتاب به چالش های مدرن مرجعیت دینی در جوامع اسلامی می پردازد و بررسی می کند که چگونه تحولات اجتماعی، فناوری های نوین و دسترسی گسترده به اطلاعات، بر اقتدار علما و فقها تأثیر گذاشته اند. نویسنده نشان می دهد که سنت مرجعیت دینی که در گذشته منبع انحصاری صدور فتاوا و هدایت دینی بود، اکنون با رقابت میان چهره های جدید مذهبی، تغییر در الگوهای آموزش دینی و نفوذ رسانه های اجتماعی مواجه شده است. در این پژوهش همچنین به ظهور عالمان دیجیتال و نقش آنها در بازتعریف مرجعیت دینی پرداخته شده است.

محی الدین Mohiuddin (۲۰۲۳) هدایت مرجعیت دینی در جوامع مسلمان: جنبش های اسلام گرا و چالش جهانی شدن. این کتاب تحولات مرجعیت دینی در جوامع مسلمان را در مواجهه با جهانی شدن بررسی می کند. نویسنده نشان می دهد که نهادهای دینی سنتی در تلاش اند خود را با تحولات جهانی منطبق کنند، اما با چالش هایی مانند افزایش تکثرگرایی دینی، کاهش اقتدار سنتی علما و ظهور رهبران مذهبی جایگزین در فضای دیجیتال روبه رو هستند. نویسنده به تأثیر رسانه های دیجیتال در گسترش گفتمانهای مذهبی و تغییر در الگوهای پیروی دینی پرداخته و روندهای اصلی این تحولات را تحلیل کرده است.

۳. مرجعیت دینی در اسلام: ساختار، جایگاه و تحولات تاریخی

مرجعیت دینی در اسلام یکی از ارکان اساسی هدایت مذهبی مسلمانان محسوب می شود و شامل مجموعه ای از فقها، نهادها و مکانیسم هایی است که مسئولیت تفسیر احکام دینی، صدور فتاوا و هدایت معنوی جامعه را بر عهده دارند. این نهاد در طول تاریخ، بر مبنای تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جوامع اسلامی، دچار تغییرات و انطباق های مختلفی شده و همچنان نقش مهمی در تنظیم امور مذهبی، فقهی و اجتماعی ایفا می کند (Mohiuddin, 2023). مرجعیت دینی در جهان اسلام به دو شکل اصلی سازماندهی شده است:

- مدل سازمانی و نهادی در اسلام سنی

- مدل فردی و غیرمتمرکز در اسلام شیعی

این دو مدل نه تنها از نظر ساختاری و نحوه تصمیم گیری، بلکه از نظر میزان استقلال از حکومت و نوع تعامل با جامعه نیز تفاوت های بنیادینی دارند. در حالی که مرجعیت دینی

چالش‌های الهیات فلسفی و کلامی (مورد مرجعیت دینی) ... (احمد طیبی) ۱۱

در اسلام سنی بیشتر در چارچوب نهادهای رسمی دولتی یا نیمه‌دولتی قرار دارد، در اسلام شیعی ساختاری غیرمتمرکز دارد و هر فقیه واجد شرایط می‌تواند به مقام مرجعیت تقلید برسد (Takim, 2007).

۱.۳ مرجعیت دینی در اسلام سنی: نهادهای رسمی و ساختار سازمان‌یافته

در اسلام سنی، مرجعیت دینی در قالب نهادهای رسمی و شورای علما سازماندهی شده است. این نهادها شامل مراکز آموزشی، دارالافتا و سازمانهای رسمی هستند که مسئولیت تفسیر شریعت، صدور فتاوا و هدایت دینی مسلمانان را بر عهده دارند. برخی از مهم‌ترین این نهادها عبارت‌اند از:

- الأزهر در مصر: قدیمی‌ترین و معتبرترین مرکز دینی در جهان اسلام که بعنوان یکی از اصلی‌ترین مراکز فقهی و آموزشی اهل سنت شناخته می‌شود و نقش کلیدی در تدوین، تدریس و تبلیغ فقه اسلامی دارد (Whyte, 2024).

- دارالعلوم دیوبند در هند: یکی از مهم‌ترین مراکز آموزش اسلامی که در قرن نوزدهم تأسیس شد و تأکید زیادی بر احیای شریعت اسلامی و استقلال از نفوذ استعمارگران دارد (Mavani, 2013).

- رابطه العالم الاسلامی در عربستان سعودی: سازمانی که نقش مهمی در صدور فتاوا و تبلیغ اسلام و هابیت ایفا می‌کند و یکی از مراکز مرجع در اهل سنت محسوب می‌شود. مرجعیت دینی در اسلام سنی معمولاً از مدل اجماع علما پیروی می‌کند و نظام فتوادهی بصورت شورایی و سازمان‌یافته در اختیار هیئت‌های افتا قرار دارد. برخلاف شیعه که فردی واحد بعنوان مرجع تقلید شناخته می‌شود، در اسلام سنی، صدور فتوا معمولاً به وسیله یک مجموعه از علما انجام می‌شود (Takim, 2007).

۲.۳ مرجعیت دینی در اسلام شیعی: استقلال فقها و نظام غیرمتمرکز

برخلاف اسلام سنی که مرجعیت آن در چارچوب نهادهای رسمی تنظیم شده است، در اسلام شیعی مرجعیت دینی بصورت فردی و مستقل سازماندهی می‌شود. این مدل از قرن چهارم هجری، پس از آغاز غیبت کبری (۳۲۹ ه.ق) شکل گرفت و به فقها این اختیار را داد که بعنوان نمایان عام امام معصوم، امور دینی و فقهی جامعه را مدیریت کنند (Takim, 2006).

در این نظام، هر فقیه مجتهد که به درجه اجتهاد مطلق رسیده باشد، می تواند بعنوان مرجع تقلید شناخته شود. این ویژگی باعث شده که مرجعیت شیعی از کنترل مستقیم حکومت‌ها مستقل بماند و در بسیاری از دوره‌های تاریخی، نقش رهبری جنبش‌های اجتماعی و سیاسی را ایفا کند. برای نمونه، در انقلاب اسلامی ایران (۱۳۵۸)، نظریه ولایت فقیه باعث شد که فقها در رأس ساختار حکومتی قرار گیرند (Mohiuddin, 2023). از دیگر ویژگی‌های مرجعیت شیعی این است که فقها نقش مستقلی در اقتصاد مذهبی شیعه دارند، زیرا نهادهایی مانند خمس و زکات در اختیار آنها قرار دارد. همچنین هیچ نهاد مرکزی برای تعیین مرجع تقلید وجود ندارد و انتخاب مرجع تقلید بر اساس اعتماد و پیروی شخصی انجام می‌شود. بعلاوه نهادهای آموزشی حوزه‌های علمیه، مستقل از دولتها عمل می‌کنند و از ساختار دولتی پیروی نمی‌کنند (Whyte, 2024).

با مقایسه این دو مدل مرجعیت می‌توان گفت که مرجعیت سنی بیشتر بصورت نهادی و سازمان‌یافته است، درحالی‌که مرجعیت شیعه بر مبنای شخصیت‌های مستقل شکل می‌گیرد. همچنین فقهای شیعه استقلال بیشتری از دولتها دارند، اما در اسلام سنی، مراکز مذهبی اغلب بعنوان نهادهای وابسته به حکومت‌ها فعالیت می‌کنند. در اسلام سنی، هیئت‌های افتا نقش محوری در اجماع علما دارند، اما در اسلام شیعی، هر مرجع تقلید بطور مستقل فتوا صادر می‌کند. در مجموع می‌توان گفت مرجعیت دینی در اسلام، بویژه در دو مکتب سنی و شیعی، ساختارهای متفاوتی دارد که هرکدام تحت تأثیر شرایط اجتماعی، تاریخی و سیاسی تکامل یافته‌اند. در اسلام سنی، این مرجعیت بیشتر در چارچوب نهادهای رسمی و هیئت‌های فتوا سازماندهی شده است، درحالی‌که در اسلام شیعی، نظام فردی و غیرمتمرکز مرجعیت دینی رایج است. استقلال فقهای شیعه باعث شده که در برخی دوره‌های تاریخی، آنها نقش مهمی در جنبش‌های اجتماعی ایفا کنند، درحالی‌که در اسلام سنی، مرجعیت دینی بیشتر در همسویی با حکومت‌های اسلامی باقی مانده است. در دنیای معاصر، این نهاد با چالش‌هایی همچون ظهور رسانه‌های دیجیتال، تغییر الگوهای دریافت فتوا، و نقش‌آفرینی شخصیت‌های غیردینی در تفسیر احکام اسلامی مواجه شده است که ضرورت بازنگری و انطباق آن را با شرایط جدید بیش‌ازپیش مطرح می‌کند.

۳.۳ مشروعیت مرجعیت دینی در اسلام

مشروعیت مرجعیت دینی در اسلام بر پایه اصولی مستحکم و پذیرفته‌شده است که به مرور زمان تکامل یافته و در مکاتب مختلف اسلامی شکل‌های گوناگونی به خود گرفته است. نخستین و مهم‌ترین منبع مشروعیت مرجعیت دینی در اسلام، قرآن و سنت است. در آیات متعددی از قرآن، به لزوم رجوع به "اهل ذکر" یا "اولوالامر" اشاره شده است، که بسیاری از مفسران آن را به علما و فقیهان تعبیر کرده‌اند (نحل: ۴۳). در سنت نبوی نیز احادیثی مانند "العلماء ورثة الأنبياء" بر جایگاه علما بعنوان وارثان انبیا تأکید دارد، که نشان دهنده نقش آنان در تفسیر شریعت و هدایت جامعه است (Takim, 2007).

در اسلام سنی، مشروعیت مرجعیت دینی علاوه بر قرآن و سنت، بر اجماع و قیاس فقهی نیز استوار است. اجماع بعنوان یکی از منابع اصلی فقه، به توافق نظر علما در مسائل فقهی اشاره دارد و بویژه در مواردی که نص صریحی در قرآن و حدیث وجود ندارد، مورد استفاده قرار می‌گیرد. قیاس نیز ابزاری برای استخراج احکام جدید بر اساس اصول شناخته‌شده فقهی است و نقش مهمی در پویایی فقه اهل سنت ایفا می‌کند (Mohiuddin, 2023). این دو اصل، ساختار مرجعیت را در اسلام سنی تقویت کرده و موجب شده است که نهادهایی مانند الأزهر، دارالعلوم دیوبند و دارالافتاهای مختلف در کشورهای اسلامی، نقش نظارتی و آموزشی خود را در هدایت دینی جامعه حفظ کنند.

در مقابل، در اسلام شیعی، مشروعیت مرجعیت دینی تا حد زیادی بر اجتهاد و تقلید استوار است. بر اساس اصول فقه شیعی، در زمان غیبت امام معصوم، فقهای جامع‌الشرایط که دارای قدرت اجتهاد هستند، بعنوان نمایان عام امام محسوب می‌شوند و می‌توانند در مسائل دینی فتوا صادر کنند (Takim, 2007). در این چارچوب، اجتهاد جایگزین قیاس و اجماع شده و نقش محوری در استنباط احکام شرعی جدید و پاسخگویی به مسائل مستحدثه ایفا می‌کند. این ویژگی باعث شده که مرجعیت در شیعه، به‌جای تمرکز بر نهادهای رسمی، بر مراجع فردی و مستقل تکیه کند، که هر یک می‌توانند بعنوان مرجع تقلید انتخاب شوند. علاوه بر مبانی فقهی، مشروعیت مرجعیت دینی در اسلام به مشروعیت اجتماعی نیز وابسته است. پذیرش عمومی علما و فقها از سوی مردم و اعتماد به احکام صادره از سوی آنان، بخش مهمی از قدرت و نفوذ مرجعیت را تشکیل می‌دهد (Whyte, 2024). به همین دلیل، در طول تاریخ، بسیاری از علمای برجسته، نه تنها در زمینه فقه و تفسیر شریعت، بلکه در امور اجتماعی و سیاسی نیز نقش مؤثری ایفا کرده‌اند. نمونه بارز

این مسئله را می‌توان در جنبش‌های مذهبی و اصلاحی در جهان اسلام مشاهده کرد که در آنها فقها بعنوان رهبران دینی مشروعیت خود را از حمایت اجتماعی به دست آورده‌اند (Mavani, 2013).

مشروعیت مرجعیت دینی در دوره معاصر، با چالش‌های جدیدی نیز روبه‌رو شده است. ظهور رسانه‌های دیجیتال و افزایش امکان دسترسی مستقیم به متون دینی، موجب شده که نقش سنتی فقها در تفسیر شریعت و هدایت مذهبی تا حدی به چالش کشیده شود. در گذشته، مرجعیت دینی انحصار تفسیر و ارائه احکام را در اختیار داشت، اما امروزه، فضای مجازی این امکان را فراهم آورده که مسلمانان مستقیماً به منابع دینی مراجعه کنند و حتی تفسیرهای جدیدی از شریعت ارائه شود (Mohiuddin, 2023). این تحول، برخی از ابعاد مشروعیت سنتی فقها را تضعیف کرده، اما در عین حال فرصت‌هایی نیز برای تقویت ارتباط میان علما و جامعه از طریق فناوری‌های دیجیتال فراهم آورده است.

تحولات سیاسی نیز بر مشروعیت مرجعیت دینی تأثیرگذار بوده است. در برخی جوامع اسلامی، نزدیکی علما به حکومت موجب شده که مشروعیت آنها از سوی بخشی از جامعه زیر سؤال برود. در مقابل، در جوامعی که مرجعیت دینی استقلال خود را حفظ کرده، مشروعیت اجتماعی و تأثیرگذاری آن افزایش یافته است. این امر در تاریخ شیعه نیز مشهود است، جایی که بسیاری از فقهای برجسته، به دلیل استقلال از حکومت، مورد پذیرش گسترده مردم قرار گرفته‌اند (Takim, 2007).

در مجموع، مشروعیت مرجعیت دینی در اسلام، علاوه بر بنیانهای فقهی و شرعی، وابسته به عوامل اجتماعی، تاریخی و تکنولوژیکی است. در حالی که مرجعیت دینی همچنان یکی از ستون‌های اصلی هدایت مذهبی مسلمانان محسوب می‌شود، تحولات جدید موجب شده که این نهاد نیازمند بازتعریف نقش خود در فضای معاصر باشد. توانایی علما در انطباق با شرایط جدید و استفاده از ابزارهای ارتباطی مدرن، عامل مهمی در حفظ مشروعیت و اقتدار آنان در جوامع اسلامی خواهد بود.

۴.۳ چالش‌های مرجعیت دینی در اسلام

مرجعیت دینی در اسلام به دلایل متعددی در معرض چالش‌های گوناگونی قرار گرفته است که می‌توان آنها را در دسته‌های زیر طبقه‌بندی کرد:

- چالش‌های ناشی از جهانی‌شدن و دیجیتالی‌شدن ارتباطات

چالش‌های الهیات فلسفی و کلامی (مورد مرجعیت دینی) ... (احمد طیبی) ۱۵

- چالش‌های سیاسی و تأثیر دولتها بر مرجعیت دینی
- چالش‌های ناشی از تکرر تفاسیر دینی و تضعیف انحصار فقها
- چالش‌های اجتماعی و تغییر نقش دین در جوامع مسلمان
- چالش‌های اقتصادی و وابستگی مالی نهادهای دینی
- چالش‌های ناشی از جهانی‌شدن و دیجیتالی‌شدن ارتباطات

۱.۴.۳ تحولات فناوری و ظهور فضای دیجیتال

تحولات فناوری و ظهور فضای دیجیتال یکی از مهم‌ترین چالش‌های معاصر برای مرجعیت دینی در اسلام محسوب می‌شود. اینترنت و رسانه‌های دیجیتال نه تنها به تسهیل دسترسی به منابع دینی منجر شده‌اند، بلکه به ظهور شخصیت‌های جدیدی که بدون آموزش رسمی فقهی خود را بعنوان مفسران دین معرفی می‌کنند، دامن زده‌اند (Mohiuddin, 2023).

این تغییرات چندین پیامد مهم دارد:

- از بین رفتن انحصار فقها در ارائه فتوا: در گذشته، فقهای رسمی از طریق نهادهای آموزشی و حوزه‌های علمیه انحصار تفسیر متون دینی را در اختیار داشتند. اما امروزه شبکه‌های اجتماعی و وبسایت‌های اسلامی این امکان را فراهم کرده‌اند که هر فردی بدون داشتن تخصص فقهی، تفاسیر دینی خود را ارائه دهد (Bano, 2017:10).
- افزایش تکررگرای در اندیشه‌های دینی: اینترنت به طیف گسترده‌ای از مسلمانان این فرصت را داده که به دیدگاه‌های مختلف در مورد دین دسترسی داشته باشند. این امر باعث شده است که در بسیاری از موارد، افراد به جای پیروی از یک مرجع واحد، به پدیده «انتخاب فقهی» (fatwa shopping) روی آورند (Yilmaz, 2005:198).
- ظهور "عالمان سلبریتی" در فضای مجازی: برخی از خطیبان و مفسران دینی، با استفاده از رسانه‌های دیجیتال توانسته‌اند نفوذ گسترده‌ای پیدا کنند. این افراد، که گاهی فاقد سواد فقهی عمیق هستند، در فضای مجازی به رهبران فکری بدل شده‌اند و این مسأله چالشی جدی برای مرجعیت سنتی محسوب می‌شود (Bunt, 2018). در واقع جهانی‌شدن و دیجیتالی‌شدن فضاها دینی موجب پراکنده‌شدن اقتدار سنتی فقها و ایجاد رقابت میان تفسیرهای مختلف از اسلام شده است. درحالی‌که برخی از

این تحولات می‌توانند به غنای فکری جوامع اسلامی کمک کنند، اما درعین حال، خطر گسترش تفسیرهای غیرمعتبر و ظهور افراط‌گرایی دینی را نیز افزایش می‌دهند.

۲.۴.۳ چالش‌های سیاسی و تأثیر دولتها بر مرجعیت دینی

مرجعیت دینی در جوامع اسلامی همواره تحت تأثیر سیاست بوده است، اما در دوران مدرن این تأثیرات پیچیده‌تر شده‌اند. دولتهای مختلف اسلامی با رویکردهای متفاوتی با مرجعیت دینی تعامل کرده‌اند:

- دولتهای حمایت‌گر (مانند ایران و عربستان سعودی): در برخی کشورها، نهادهای دینی تحت کنترل حکومت قرار دارند و از سوی دولتها تأمین مالی می‌شوند. در عربستان سعودی، "هیئت علمای ارشد" کاملاً تحت نفوذ دولت است و فتاوی آن، منطبق بر سیاست‌های حکومتی صادر می‌شود (Whyte, 2024).
- دولتهای سکولار (مانند ترکیه و تونس): در کشورهایی مانند ترکیه، دولت تلاش کرده است که مرجعیت دینی را مهار کند و آن را در چارچوب سیاست‌های سکولار نگه دارد. یکی از ابزارهای این دولتها، نظارت شدید بر نهادهای مذهبی و کنترل بر خطبه‌های جمعه است (Sarfati, 2019:11).
- سرکوب مرجعیت مستقل (مانند مصر): در برخی موارد، دولتها تلاش کرده‌اند که از نفوذ فقهای مستقل جلوگیری کنند. برای مثال، در مصر، حکومت عبدالفتاح السیسی تلاش کرده است که نفوذ الأزهر را محدود کند و خطبه‌های مذهبی را کاملاً دولتی نماید (Mohiuddin, 2023). می‌توان اینگونه گفت که تأثیر دولتها بر مرجعیت دینی دوگانه است. از یک‌سو، دولتها می‌توانند به تقویت وحدت دینی و جلوگیری از افراط‌گرایی کمک کنند، اما از سوی دیگر، این مداخلات ممکن است به تضعیف استقلال نهادهای دینی و تبدیل شدن آنها به ابزارهای حکومتی منجر شود.

۳.۴.۳ چالش‌های ناشی از تكثر تفاسیر دینی و تضعیف انحصار فقها

یکی از مهم‌ترین چالش‌های مرجعیت دینی در اسلام، افزایش تكثر تفاسیر و کاهش انحصار فقها در تفسیر متون دینی است. درحالی‌که در گذشته، نهادهای رسمی مانند الأزهر و حوزه‌های علمیه قم کنترل اصلی بر تفسیر متون دینی را در اختیار داشتند، امروزه گروه‌های مختلفی با دیدگاههای متفاوت وارد عرصه تفسیر دینی شده‌اند. همان‌طور که براون (Brown)

چالش‌های الهیات فلسفی و کلامی (مورد مرجعیت دینی) ... (احمد طیبی) ۱۷

اشاره کرده است، علمای الازهر «خود را تقریباً به‌عنوان وجدان جامعه معرفی می‌کنند و این نهاد را در نقش پدرسالارانه‌ای می‌بینند که نه تنها مصر را هدایت می‌کند، بلکه از منافع مردم آن نیز محافظت می‌نماید». در مقابل، اسلام‌گرایانی که محصول نهادهای سکولار مدرن هستند، آشنایی کمتری با روش‌شناسی سنتی تفسیر و شرح متون دینی که در الازهر آموزش داده می‌شود، دارند. آن‌ها معتقدند که برای تفسیر منابع اسلامی، داشتن پیشینه‌ای در علوم سنتی اسلامی الزامی نیست (Eickelman & Piscatori, 1996, pp. 377-380).

رشد جریانهای سلفی و افراطی: گروه‌هایی مانند داعش و القاعده با ارائه تفاسیر سخت‌گیرانه از شریعت، مرجعیت سنتی را به چالش کشیده‌اند. این گروه‌ها با استفاده از رسانه‌های دیجیتال، تلاش کرده‌اند که برداشت‌های رادیکال خود را بعنوان "اسلام اصیل" معرفی کنند (Bunt, 2000: x).

احیای جریانهای نواندیشی دینی: در مقابل، جریانهای نواندیشی اسلامی تلاش کرده‌اند که قرائتی مدرن و اصلاح‌طلبانه از دین ارائه دهند. شخصیت‌هایی مانند عبدالکریم سروش در ایران و نصر حامد ابوزید در مصر، بر ضرورت خوانش نوین از متون دینی تأکید کرده‌اند (Bunt, 2018: 195). این تکرگرایان، هم می‌توانند نشانه‌ای از پویایی فکری در اسلام باشد و هم ممکن است باعث سردرگمی و اختلاف میان مسلمانان در انتخاب مرجع دینی شود.

۴.۴.۳ چالش‌های اجتماعی و تغییر نقش دین در جوامع مسلمان

با تغییرات اجتماعی در جوامع اسلامی، نقش دین در زندگی مردم نیز تغییر کرده است.

- افزایش گرایش به فردگرایی دینی: در بسیاری از کشورها، بویژه در جوامع شهری، مسلمانان تمایل دارند که خودشان دین را بفهمند و دیگر به مراجع سنتی وابسته نباشند (Cesari, 2003: 260).

با تغییرات اجتماعی در جوامع اسلامی، نقش دین در زندگی مردم نیز دستخوش دگرگونی‌های اساسی شده است. این تغییرات نه تنها موجب تحول در نگرش‌های مذهبی مسلمانان شده، بلکه مرجعیت دینی را نیز تحت فشار قرار داده است. از جمله مهم‌ترین این تغییرات می‌توان به افزایش فردگرایی دینی و چالش‌های نسل جدید در مواجهه با سنت‌های مذهبی اشاره کرد.

۵.۴.۳ افزایش گرایش به فردگرایی دینی

در بسیاری از کشورهای اسلامی، به‌ویژه در جوامع شهری، مسلمانان تمایل دارند که تفسیر و فهم دین را خودشان بر عهده بگیرند و دیگر وابسته به نهادهای سنتی و مراجع دینی نباشند. این تغییر به دلایل متعددی از جمله گسترش آموزش عمومی، رشد رسانه‌های دیجیتال و افزایش دسترسی به منابع مختلف دینی رخ داده است. (Cesari, 2003:260) همان‌طور که وایت (Whyte, 2024) اشاره می‌کند، ظهور فضای مجازی باعث شده است که افراد بتوانند بدون واسطه از منابع دینی مختلف استفاده کنند و این امر به بازتعریف نقش فقها و مراجع تقلید منجر شده است.

از سوی دیگر، پژوهش‌های محی‌الدین (Mohiuddin, 2023) نشان می‌دهد که فردگرایی دینی با افزایش خودمختاری افراد در تصمیم‌گیری‌های دینی همراه بوده است. در برخی جوامع، مسلمانان تمایل دارند تفسیرهای متعددی از دین را بررسی کرده و بر اساس نیازهای شخصی خود، دیدگاهی را انتخاب کنند. این روند موجب تضعیف جایگاه سنتی نهادهای دینی شده است، زیرا پیروان دیگر مانند گذشته به یک مرجع تقلید خاص متعهد نیستند، بلکه رویکردی گزینشی در استفاده از آموزه‌های دینی اتخاذ می‌کنند.

۶.۴.۳ چالش‌های نسل جدید در مواجهه با سنت‌های مذهبی

نسل جدید مسلمانان که در دنیای دیجیتال رشد یافته‌اند، نسبت به نسل‌های پیشین، نگرشی پرسشگرانه‌تر دارند و سنت‌های مذهبی را بدون نقد و بررسی نمی‌پذیرند. یکی از مهم‌ترین چالش‌های مرجعیت دینی در جوامع اسلامی، افزایش میزان شکاکیت و پرسشگری در میان جوانان است. نسل جدید، که دسترسی گسترده‌ای به اطلاعات دارد، دیگر آموزه‌های دینی را بدون دلیل نمی‌پذیرد، بلکه به دنبال یافتن استدلال‌های قانع‌کننده و منطقی است. این امر فشار زیادی بر نهادهای سنتی وارد کرده و آن‌ها را وادار به تغییر در نحوه ارائه تعالیم دینی کرده است (Ho-Ying Fu & Chui, 2007: 636-653).

همچنین، وایت (Whyte, 2024) نشان می‌دهد که این تغییرات منجر به افزایش درخواست برای تفسیرهای جدید و انعطاف‌پذیرتر از دین شده است. نهادهای دینی سنتی که پیش‌تر از طریق آموزش‌های حضوری و سلسله‌مراتبی عمل می‌کردند، اکنون مجبور شده‌اند که به سمت استفاده از ابزارهای دیجیتال و روش‌های جدید ارتباطی روی بیاورند. بااین‌حال، همچنان تنش‌هایی بین مرجعیت سنتی و خواسته‌های نسل جدید وجود دارد،

زیرا برخی از مراجع دینی تمایلی به پذیرش تغییرات در ساختار سنتی خود ندارند. بنابراین افزایش فردگرایی دینی و تغییر نگرش نسل جدید نسبت به سنت‌های مذهبی، مرجعیت دینی را با چالش‌های متعددی روبه‌رو کرده است. دسترسی گسترده به منابع دینی و گسترش فضای دیجیتال، نقش واسطه‌ای علما را در هدایت پیروان خود کاهش داده است. این امر موجب شده که برخی از مراجع دینی تلاش کنند تا با استفاده از فناوری‌های جدید، جایگاه خود را حفظ کنند، درحالی‌که برخی دیگر همچنان بر حفظ روش‌های سنتی تأکید دارند. آینده مرجعیت دینی در جوامع اسلامی بستگی به میزان توانایی آن‌ها در تعامل با این تغییرات و پذیرش تحولات اجتماعی خواهد داشت.

۴. چالش‌های اقتصادی و وابستگی مالی نهادهای دینی

بسیاری از نهادهای دینی، مانند حوزه‌های علمیه شیعی، از طریق خمس و وجوهات شرعی تأمین مالی می‌شوند، درحالی‌که در کشورهای سنی‌مذهب، بسیاری از نهادهای دینی وابسته به کمک‌های مالی دولت‌ها هستند. این وابستگی مالی گاه موجب کاهش استقلال مرجعیت دینی و افزایش نفوذ دولت‌ها بر تصمیمات فقها شده است (Mavani, 2013; Takim, 2007). در برخی کشورها، دولت‌ها از طریق سیاست‌های مالی، نهادهای دینی را به ابزارهایی برای مشروعیت‌بخشی به حکومت خود تبدیل کرده‌اند (Vaezi, 2004). در مقابل، نهادهای دینی که بر منابع مالی مردمی تکیه دارند، از استقلال بیشتری برخوردارند اما با چالش‌هایی نظیر کاهش مشارکت مالی پیروان و تأثیرپذیری از نوسانات اقتصادی مواجه هستند (Whyte, 2024).

چالش‌های مرجعیت دینی در اسلام، از یک‌سو، می‌توانند موجب پویایی و تحول در اندیشه‌های دینی شوند، اما از سوی دیگر، می‌توانند انسجام مذهبی و اقتدار فقها را به خطر بیندازند (Mohiuddin, 2023). برخی از پژوهش‌ها نشان داده‌اند که با کاهش منابع مالی، برخی نهادهای دینی به سمت استفاده از ابزارهای دیجیتال برای جمع‌آوری کمک‌های مالی و ترویج آموزه‌های خود روی آورده‌اند (Bunt, 2018). این روند می‌تواند هم استقلال مالی و هم میزان تأثیرگذاری فقها را در جوامع اسلامی متحول کند (Ali, 2010). راه‌حل این چالش‌ها نه در نفی کامل مرجعیت سنتی، بلکه در بازتعریف آن در چارچوب نیازهای عصر دیجیتال و تغییرات اجتماعی معاصر است. نهادهای دینی می‌توانند با توسعه سازوکارهای

تأمین مالی مستقل و شفاف، و نیز با استفاده از فناوری‌های نوین برای افزایش تعامل با پیروان، جایگاه خود را در جوامع اسلامی حفظ کنند (Jaya, 2024).

۵. روش تحقیق

این پژوهش با استفاده از روش تحقیق کیفی به بررسی چالش‌های الهیات اسلامی در دوران سلطه رسانه‌های دیجیتال با تأکید بر مرجعیت دینی می‌پردازد. روش کیفی به دلیل توانایی آن در درک و تفسیر فرآیندهای اجتماعی، فرهنگی و دینی، ابزاری مناسب برای تحلیل تحولات مرجعیت دینی در بستر دیجیتال محسوب می‌شود (Elo & Kyngäs, 2008). این پژوهش با بهره‌گیری از تحلیل محتوای کیفی تلاش دارد تا مفاهیم، روندها و چالش‌های پیش‌روی مرجعیت دینی در عصر رسانه‌های دیجیتال را شناسایی و تحلیل کند. این روش امکان بررسی دقیق تأثیر فناوری‌های دیجیتال بر اقتدار مذهبی فقها و مراجع تقلید، تحول در روش‌های تفسیر شریعت، و تغییر الگوهای اقتدار دینی در جوامع مسلمان را فراهم می‌آورد (Krippendorff, 2013). تحلیل محتوای کیفی بویژه برای بررسی تحولات الهیات اسلامی در فضای رسانه‌ای مفید است، زیرا این روش به محققان اجازه می‌دهد با کدگذاری داده‌ها، شناسایی تم‌ها و دسته‌بندی مفاهیم کلیدی، داده‌ها را طبقه‌بندی کرده و روابط پیچیده بین رسانه‌های دیجیتال، اقتدار مذهبی و تحول در نظام مرجعیت دینی را بررسی کنند (Bunt, 2018). از آنجاکه رسانه‌های دیجیتال نه تنها نقش واسطه‌ای در انتقال احکام دینی دارند، بلکه به بستری برای تولید و بازتولید گفتمانهای مذهبی تبدیل شده‌اند، تحلیل این فضا می‌تواند به شناخت بهتر فرایند تغییر اقتدار دینی در جوامع مسلمان کمک کند (Mohiuddin, 2023).

در این پژوهش، داده‌ها از منابع علمی و پژوهشی معتبر در حوزه الهیات اسلامی، رسانه‌های دیجیتال و مرجعیت دینی گردآوری شده‌اند. این منابع شامل مقالات علمی، کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و پژوهش‌های منتشرشده درباره تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر مرجعیت دینی و تحولات الهیات اسلامی در عصر دیجیتال هستند. همچنین از تحلیل داده‌های متنی، از جمله مقالات علمی و گزارش‌های منتشرشده در این حوزه برای شناسایی چالش‌های اصلی مرجعیت دینی استفاده شده است. جامعه آماری این تحقیق شامل تمامی منابع علمی موجود در زمینه الهیات اسلامی در عصر دیجیتال است. این منابع شامل پژوهش‌های منتشرشده درباره تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر نهادهای دینی، تغییر در مرجعیت دینی، و

چالش‌های نوظهور در الهیات اسلامی در مواجهه با فضای مجازی هستند (Whyte, 2024). نمونه آماری این پژوهش شامل ۱۵ مقاله و کتاب منتشرشده در این زمینه است که از میان منابع معتبر و مرتبط انتخاب شده‌اند.

۶. نحوه انتخاب نمونه

روش نمونه‌گیری در این پژوهش بصورت هدفمند و بر اساس معیارهای مشخص انجام شده است. منابع انتخاب‌شده باید ارتباط مستقیمی با موضوع پژوهش، یعنی چالش‌های مرجعیت دینی در الهیات اسلامی در عصر دیجیتال داشته باشند. به همین دلیل، تنها پژوهش‌هایی که به بررسی تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر اقتدار مذهبی، تغییرات الهیات اسلامی در فضای مجازی و تحولات مرجعیت دینی پرداخته‌اند، مورد بررسی قرار گرفتند. برای اطمینان از کیفیت منابع، تنها کتاب‌ها، مقالات علمی و پژوهش‌های منتشرشده در مجلات معتبر علمی و دانشگاهی انتخاب شدند. همچنین منابع باید در بازه زمانی ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۴ منتشر شده باشند تا تغییرات معاصر در مرجعیت دینی را منعکس کنند. علاوه بر این، تنوع جغرافیایی و فکری منابع نیز در نظر گرفته شد، به این معنا که پژوهش‌هایی که هم دیدگاه‌های سنی و هم شیعی را پوشش داده‌اند و از رویکردهای فقهی، جامعه‌شناختی و رسانه‌ای بهره برده‌اند، در این تحقیق گنجانده شدند.

۷. فرایند انتخاب نمونه

فرایند انتخاب نمونه در چند مرحله انجام شد. در مرحله اول، گردآوری منابع از طریق پایگاه‌های علمی، کتابخانه‌های دانشگاهی و همچنین اسناد آپلود شده توسط پژوهشگر صورت گرفت. در مرحله دوم، بررسی اولیه منابع انجام شد تا مشخص شود آیا محتوا و موضوع این پژوهش‌ها مستقیماً با محوریت تحقیق ارتباط دارند یا خیر. در مرحله سوم، غربالگری بر اساس معیارهای علمی انجام شد و پژوهش‌هایی که فاقد پشتوانه علمی یا ارتباط کافی با موضوع بودند، حذف شدند. در مرحله چهارم، انتخاب نهایی منابع بر اساس ارتباط قوی با موضوع، تنوع در دیدگاه‌ها و رویکردها، و معتبر بودن محل انتشار انجام شد. در نتیجه، ۱۵ مقاله و کتاب که بالاترین کیفیت علمی و بیشترین ارتباط را با موضوع تحقیق داشتند، بعنوان نمونه نهایی پژوهش انتخاب شدند.

۸. تجزیه و تحلیل داده‌ها و نتیجه‌گیری

برای تحلیل داده‌ها، از کدگذاری مفاهیم اصلی و استخراج تم‌های کلیدی استفاده شده است. به این ترتیب، پژوهش تلاش می‌کند مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی مرجعیت دینی در عصر دیجیتال، تأثیر فضای مجازی بر مشروعیت مراجع دینی، نقش رسانه‌های دیجیتال در تغییر الگوهای دینی، و تأثیر این تحولات بر الهیات اسلامی را شناسایی و طبقه‌بندی کند. داده‌های مورد بررسی از منابعی که از سال ۲۰۰۰ میلادی تاکنون منتشر شده‌اند، انتخاب شده‌اند. این بازه زمانی با ظهور و گسترش اینترنت و رسانه‌های دیجیتال هم‌زمان بوده و تأثیرات این پدیده بر نهادهای دینی را بطور جامع پوشش می‌دهد. انتخاب این منابع، امکان بررسی تحولات نظری و عملی مرتبط با الهیات اسلامی در فضای دیجیتال و روندهای غالب در این حوزه را فراهم می‌کند.

این پژوهش از طریق تحلیل دقیق منابع موجود، به بررسی چگونگی تحول مرجعیت دینی در اسلام، نقش رسانه‌های دیجیتال در بازتعریف اقتدار مذهبی، و چالش‌هایی که این تحولات برای الهیات اسلامی ایجاد کرده‌اند می‌پردازد. در نهایت، پژوهش تلاش می‌کند به درک عمیق‌تری از تأثیر فناوری‌های دیجیتال بر نظام‌های سستی دینی و ارائه راهکارهایی برای مواجهه با این تغییرات برسد.

جدول ۱. نمونه آماری

ردیف	عنوان منبع	نویسنده/نویسندگان	موضوع	محل انتشار
۱	Islam in the Digital Age	Gary R. Bunt	تأثیر اینترنت بر گفتمان‌های اسلامی	Routledge
۲	Navigating Religious Authority in Muslim Societies	Asif Mohiuddin	تغییرات مرجعیت دینی در دوران مدرن	Palgrave Macmillan
۳	Religious Authority and Political Thought in Twelver Shi'ism	Hamid Mavani	نظریه مرجعیت دینی در شیعه	Routledge
۴	the Heirs of the Prophet: Charisma and Religious Authority in Shi'ite Islam	Liyakat N. Takim	مرجعیت دینی در اسلام شیعی	SUNY Press
۵	Islam and Popular Culture in Indonesia and Malaysia	Andrew N. Weintraub	تأثیر فرهنگ دیجیتال بر اسلام	Routledge
۶	Muslimness Discourse, Religious Authority, and Cyber-	Kurniawan, A., & Alhaq	نقش رسانه‌های اجتماعی در تغییر	Conference: Proceedings of the

چالش‌های الهیات فلسفی و کلامی (مورد مرجعیت دینی) ... (احمد طیبی) ۲۳

ردیف	عنوان منبع	نویسنده/نویسندگان	موضوع	محل انتشار
	Media Activism in Contemporary Indonesia.		مرجعیت دینی	19th Annual International Conference on Islamic Studies,
۷	Cyber Ummah”: The Internet and Muslim Communities	Sahar Khamis	امت سایبری و جوامع اسلامی (چالش‌ها و فرصت‌ها)	Cham: Springer International Publishing
۸	Islamism in the Digital Age: The Role of Cyberspace in Transforming Religious Authority	Mohiuddin, A	فضای سایبر و تغییر اقتدار دینی	Palgrave Macmillan
۹	Islamic Religious Authority in a Modern Age	Shaheen Amid Whyte	تغییرات مرجعیت دینی در دوران مدرن	Springer Singapore
۱۰	Digital Islam and Muslim Millennials: How Social Media Influencers Reimagine Religious Authority and Islamic Practices	Zaid et al	آینده اسلام در متن چالش‌های نوظهور سایبر	Religions
۱۱	مرجعیت دینی و اخلاق در عصر اینترنت	امرسون توسنر و همکاران	تحول مرجعیت دینی در عصر اینترنت و پیامدها	نشریه اطلاعات حکمت و معرفت
۱۲	Shia Political Thought	Ahmad Vaezi	تفکر اسلام سیاسی و مولفه‌های آن	مرکز اسلامی انگلستان
۱۳	پایه‌های مرجعیت دینی در آیات و روایات	مجید معارف	پشتوانه‌های قرآنی مرجعیت دینی	مطالعات قرآن و حدیث
۱۴	Islam and Digital Society in the Era of Social Media	Ramadhan Jaya	تاثیر رسانه‌های اجتماعی بر فهم افراد جامعه	Journal of Islamic Civilization
۱۵	Cyberspace as emerging Muslim discursive space? Online fatwva on women and ender relations and its impact on Muslim family law norms	Shaheen Sardar Ali	گفت‌وگوهای اینترنتی	International Journal of Law

تحلیل تفصیلی تم‌های اصلی و فرعی و ارتباط آنها در تحول مرجعیت دینی در عصر دیجیتال

تحولات دیجیتال در سال‌های اخیر ساختار مرجعیت دینی را به شکلی اساسی تحت تأثیر قرار داده‌اند. این تغییرات نه تنها شکل ارتباط میان مراجع دینی و پیروان را متحول کرده‌اند، بلکه در سطحی عمیق‌تر، اقتدار دینی، فرآیند صدور فتوا و آموزش دینی را دستخوش دگرگونی کرده‌اند. در این تحلیل، تم‌های اصلی و فرعی بطور دقیق بررسی می‌شوند تا مشخص شود که چگونه این تغییرات در ابعاد مختلف مرجعیت دینی تأثیر گذاشته‌اند.

۱.۸ تغییر در اقتدار سنتی مرجعیت دینی

۱.۱.۸ کاهش انحصار فقها در تفسیر احکام

در گذشته، فقها و علمای دینی نقش انحصاری در تفسیر متون دینی و صدور احکام شرعی داشتند. با ظهور اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، این انحصار تا حد زیادی کاهش یافته است. امروزه، مسلمانان می‌توانند به راحتی از منابع متعددی برای یافتن پاسخ سؤالات دینی خود استفاده کنند، بدون اینکه لزوماً به مرجعیت یک فقیه خاص وابسته باشند (Bunt, 2018). این امر نه تنها باعث افزایش دسترسی به دانش دینی شده است، بلکه موجب کاهش وابستگی سنتی پیروان به مراجع تقلید رسمی شده است. به همین دلیل، بسیاری از فقها در تلاش‌اند تا با استفاده از رسانه‌های دیجیتال به حفظ اقتدار خود بپردازند، اما چالش‌هایی مانند پراکندگی منابع و تضاد در تفاسیر دینی همچنان باقی است (Whyte, 2024).

۲.۸ ظهور رهبران دینی غیررسمی

رسانه‌های اجتماعی بستری را برای چهره‌های مذهبی جدید فراهم کرده‌اند که بدون داشتن تحصیلات رسمی فقهی، تأثیر گسترده‌ای بر پیروان خود دارند. این افراد از طریق ویدئوهای کوتاه، پادکست‌ها و محتوای دیجیتال دیدگاه‌های دینی خود را ارائه می‌دهند. این پدیده که در برخی جوامع اسلامی مورد استقبال گسترده قرار گرفته، چالش‌های بزرگی برای مرجعیت سنتی دینی ایجاد کرده است (Kurniawan & Alhaq, 2020). این رهبران غیررسمی گاهی تفسیرهایی ارائه می‌دهند که با دیدگاه فقه‌های سنتی ناسازگار است و موجب افزایش تکثرگرایی در گفتمان دینی شده است (Zaid et al., 2022).

۳.۸ تضعیف اقتدار نهادهای دینی

دسترسی گسترده به اطلاعات دینی و ظهور دیدگاههای متنوع، باعث شده است که پیروان دیگر مانند گذشته، بصورت انحصاری به نهادهای رسمی دینی اعتماد نکنند. مراجعه مستقیم به وبسایت‌های فقهی، شبکه‌های اجتماعی و فتاوی آنلاین باعث کاهش اقتدار مراکز دینی سنتی مانند حوزه‌های علمیه شده است (Ali, 2010). از سوی دیگر، برخی از نهادهای دینی نیز تلاش دارند با ایجاد پلتفرم‌های دیجیتال و سامانه‌های مشاوره فقهی آنلاین، این کاهش اقتدار را جبران کنند (Khamis, 2021).

۴.۸ رقابت میان مرجعیت‌های دینی

۱.۴.۸ افزایش تنوع در فتاوا

فضای دیجیتال موجب شده است که فتاوا و دیدگاههای دینی مختلف در دسترس عموم قرار گیرند. این امر در برخی موارد باعث افزایش آگاهی دینی شده است، اما در عین حال، منجر به ایجاد سردرگمی و تضاد در تفسیرهای شرعی نیز شده است (Mohiuddin, 2023). در گذشته، صدور فتوا معمولاً از طریق نهادهای رسمی و مراجع معتبر انجام می‌شد، اما امروزه، افراد می‌توانند از میان چندین فتوا در موضوعات مختلف، دیدگاهی را که با سبک زندگی‌شان سازگارتر است، انتخاب کنند (Jaya, 2024).

۲.۴.۸ تضاد میان فقه‌های سنتی و مبلغان دیجیتال

برخی از مبلغان دینی که در رسانه‌های اجتماعی فعالیت دارند، دیدگاههایی را مطرح می‌کنند که با فقه سنتی در تضاد است. این امر موجب شده که بین فقه‌های سنتی و رهبران مذهبی دیجیتال نوعی رقابت بر سر نفوذ دینی شکل بگیرد (Whyte, 2024). برخی فقها با این تحول به شدت مخالفت کرده‌اند و آن را موجب کاهش نظم و یکپارچگی در آموزه‌های دینی می‌دانند (Zaid et al., 2022).

۵.۸ تغییر در آموزش دینی و حوزه‌های علمیه

۱.۵.۸ توسعه آموزش‌های مجازی

در گذشته، تحصیلات دینی عمدتاً بصورت حضوری و در حوزه‌های علمیه انجام می‌شد، اما با ظهور فناوری دیجیتال، دوره‌های آموزش فقه و تفسیر دینی بصورت آنلاین نیز در

دسترس قرار گرفته است (Takim, 2007). این تحول باعث شده که افراد بیشتری امکان یادگیری فقه اسلامی را داشته باشند، اما از سوی دیگر، کیفیت آموزش و تعامل مستقیم میان شاگردان و استادان کاهش یافته است (Whyte, 2024).

۲.۵.۸ کاهش ارتباط مستقیم استاد و شاگرد

یکی از ویژگیهای حوزه‌های علمیه سنتی، تعامل نزدیک میان استاد و شاگرد بود که موجب انتقال مفاهیم عمیق فقهی و دینی می‌شد. با گسترش آموزشهای آنلاین، این تعامل کاهش یافته و یادگیری به مدلی غیرشخصی و مبتنی بر فناوری تبدیل شده است (Bunt, 2018). برخی از فقها نگران‌اند که این تغییرات موجب کاهش دقت در استنباط احکام شرعی شود (Khamis, 2021).

۶.۸ تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر مشروعیت مرجعیت دینی

۱.۶.۸ افزایش شکاکیت نسبت به فقها

نسل جدید مسلمانان که در عصر دیجیتال بزرگ شده‌اند، به دلیل دسترسی گسترده به اطلاعات و تنوع دیدگاههای دینی، کمتر از گذشته مراجع تقلید را بعنوان تنها مرجع معتبر می‌شناسند (Ali, 2010). بسیاری از آنها در موضوعات دینی به تحقیق و جستجو در اینترنت می‌پردازند و این امر باعث کاهش وابستگی به نهادهای دینی سنتی شده است (Jaya, 2024).

۲.۶.۸ تأثیر الگوریتم‌های رسانه‌ای بر تفسیرهای دینی

هوش مصنوعی و الگوریتم‌های رسانه‌ای، دسترسی کاربران را به محتوای خاصی محدود کرده و موجب ایجاد فضای بسته اطلاعاتی شده‌اند (Bunt, 2018). این وضعیت باعث شده که برخی دیدگاههای دینی بیشتر از سایر دیدگاه‌ها در معرض توجه قرار بگیرند و کاربران بدون آگاهی، تنها در معرض تفسیرهای خاصی از دین قرار بگیرند (Ali, 2010).

جدول ۲. تحلیل تماتیک چالش‌های مرجعیت دینی در الهیات اسلامی در عصر دیجیتال

تم اصلی	تم‌های فرعی	شرح
تغییر در اقتدار سنتی مرجعیت دینی	کاهش انحصار فقها در تفسیر احکام	با گسترش رسانه‌های دیجیتال، امکان دسترسی مستقیم مردم به منابع دینی افزایش یافته و نیاز به مراجعه به فقها

تم اصلی	تم های فرعی	شرح
		کاهش یافته است. این امر موجب کم‌رنگ شدن نقش سنتی مراجع تقلید شده است
	ظهور رهبران دینی غیررسمی	رسانه‌های اجتماعی بستری را برای چهره های جدید مذهبی فراهم کرده‌اند که بدون تحصیلات رسمی، تأثیر زیادی بر مخاطبان دارند. این پدیده باعث شکل‌گیری رقبای جدید برای مرجعیت سنتی شده است
	تضعیف اقتدار نهادهای دینی	دسترسی گسترده به فتاوی متناقض، موجب بی‌اعتمادی نسبت به مراجع رسمی شده و نقش آنها را در هدایت جامعه دینی تضعیف کرده است
رقابت میان مرجعیت‌های دینی	افزایش تنوع در فتاوا	اینترنت امکان انتشار سریع فتاوی مختلف را فراهم کرده که این امر باعث تنوع و گاهی تضاد در دیدگاه‌های دینی شده است.
	تضاد میان فقهای سنتی و مبلغان دیجیتال	برخی مبلغان اینترنتی دیدگاه‌هایی ارائه می‌دهند که با فقه سنتی ناسازگار است، که این امر موجب ایجاد چالش های جدید در مرجعیت دینی شده است
کنترل و نظارت دولتی بر مرجعیت دینی	تأثیر سیاست‌گذاری‌های دولتی بر اقتدار مذهبی	برخی دولتها با محدود کردن فعالیت مراجع مستقل و حمایت از نهادهای دینی دولتی، تلاش دارند اقتدار مرجعیت را در جهت منافع خود هدایت کنند
	تنش میان مراجع مستقل و دولتی	در برخی کشورها مانند ایران و عربستان سعودی، تضاد میان مراجع مستقل و دستگاه دینی رسمی منجر به تضعیف نقش فقها شده است
تغییر در الگوهای آموزش دینی و حوزه های علمیه	توسعه آموزش‌های مجازی	ظهور کلاس های آنلاین فقهی و دینی باعث شده است که مدل سنتی آموزش در حوزه‌های علمیه تغییر کند
	کاهش ارتباط مستقیم استاد و شاگرد	آموزش غیرحضوری باعث شده است که تعامل شاگردان با اساتید کاهش یابد و درک عمیق متون فقهی کمتر شود
بحران مشروعیت مرجعیت دینی در میان نسل های جدید	افزایش شکاکیت نسبت به فقها	نسل جدید به دلیل دسترسی به منابع متنوع، بیشتر از قبل در مشروعیت فقها تردید می‌کند.
	گسترش فردگرایی دینی	جوانان تمایل دارند تفسیرهای دینی را بر اساس نیازهای فردی خود انتخاب کنند، به‌جای اینکه از یک مرجع دینی مشخص پیروی کنند.
تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر مرجعیت دینی	تأثیر الگوریتم‌ها بر دسترسی به فتاوا	هوش مصنوعی و الگوریتم‌های رسانه‌ای موجب شده‌اند که کاربران تنها به دیدگاه‌های خاصی دسترسی داشته باشند که این امر منجر به ایجاد فضای بسته اطلاعاتی شده است.

تم اصلی	تم های فرعی	شرح
	انتشار اطلاعات نادرست درباره فقه اسلامی	پلتفرم های اینترنتی زمینه ساز انتشار گسترده اطلاعات نادرست درباره احکام دینی شده اند که موجب سردرگمی پیروان می شود.

این جدول شامل تم های اصلی و فرعی مرتبط با چالش های مرجعیت دینی در عصر دیجیتال است که از منابع معتبر استخراج شده اند. داده های تحلیل شده نشان می دهند که رسانه های دیجیتال، اقتدار دینی را از جهات مختلف تحت تأثیر قرار داده اند. تحولات دیجیتال بطور اساسی ساختار مرجعیت دینی را تحت تأثیر قرار داده و چالش های جدیدی را در رابطه بین مراجع تقلید و پیروان ایجاد کرده است. از یک سو، رسانه های دیجیتال امکان دسترسی مستقیم به منابع دینی و تفسیرهای متعدد از احکام اسلامی را فراهم کرده اند و این امر موجب کاهش وابستگی سنتی مسلمانان به فقها و نهادهای مذهبی شده است. پیش تر، مرجعیت دینی بر مبنای ارتباط مستقیم میان پیروان و مجتهدان سنتی شکل می گرفت، اما با ظهور اینترنت، افراد به منابع گسترده ای دسترسی دارند که در بسیاری از موارد با دیدگاه های رسمی علمای سنتی تفاوت دارند. از سوی دیگر، این تحولات باعث ظهور رهبران مذهبی جدیدی در فضای دیجیتال شده اند که بدون تحصیلات رسمی فقهی، نفوذ قابل توجهی در جامعه دینی دارند. این امر موجب افزایش تکثرگرایی در گفتمان دینی و تضعیف نقش سنتی فقها بعنوان تنها مرجع مشروع برای استنباط احکام شرعی شده است. در برخی موارد، این رهبران دیجیتال تفاسیری ارائه می دهند که در تضاد با دیدگاه های سنتی هستند، که این امر باعث بروز اختلاف نظرهای گسترده میان فقهای رسمی و مبلغان مذهبی دیجیتال شده است. علاوه بر این، افزایش تنوع در فتاوا و انتشار دیدگاه های متناقض موجب ایجاد سردرگمی در میان مسلمانان شده است. در گذشته، نهادهای دینی مانند حوزه های علمیه، مراکز انحصاری برای صدور فتاوا و ارائه تفسیرهای دینی بودند، اما امروزه فضای مجازی به بستری تبدیل شده است که در آن دیدگاه های متعدد و گاهی متضاد در کنار یکدیگر قرار گرفته اند. این موضوع موجب شده است که پیروان دینی نه تنها با چالش هایی در انتخاب مرجع تقلید مواجه شوند، بلکه برخی از آنها به سمت تفسیرهای شخصی از دین و نوعی فردگرایی دینی سوق پیدا کنند. همچنین، رسانه های دیجیتال به دولتها این امکان را داده اند که بر محتوای دینی نظارت بیشتری اعمال کنند و در برخی موارد، علمای دینی را که با سیاست های رسمی همسو

نیستند، به حاشیه برانند. برخی دولتها با استفاده از رسانه‌های دیجیتال و هوش مصنوعی، جریانهای دینی را به سمت دیدگاههای موردنظر خود هدایت می‌کنند و نقش مرجعیت مستقل را تضعیف می‌نمایند. درعین حال، نمی‌توان این تحولات را صرفاً بعنوان تهدیدی برای مرجعیت دینی تلقی کرد. بسیاری از فقهای سنی نیز از ابزارهای دیجیتال برای تبلیغ آموزه‌های دینی و حفظ جایگاه خود استفاده کرده‌اند. برخی از نهادهای دینی از طریق برگزاری کلاس‌های آنلاین، راه‌اندازی سامانه‌های فقهی دیجیتال و استفاده از شبکه‌های اجتماعی، سعی در بازسازی اقتدار خود دارند. بنابراین، مرجعیت دینی در عصر دیجیتال نه تنها با چالش‌های بی‌سابقه‌ای روبه‌رو است، بلکه فرصت‌هایی نیز برای گسترش نفوذ خود در اختیار دارد. بطورکلی، مرجعیت دینی در دوران دیجیتال به یک میدان رقابتی تبدیل شده است که در آن فقها، نهادهای سنی، دولتها و رهبران مذهبی دیجیتال در تعامل و گاه در تضاد با یکدیگر قرار دارند. آینده این تحول بستگی به میزان سازگاری فقها با فضای دیجیتال، حفظ مشروعیت علمی و دینی آنان، و توانایی آنها در برقراری ارتباط مؤثر با نسل جدید مسلمانان دارد.

۷.۸ سناریوهای آینده مرجعیت دینی در عصر دیجیتال

۱.۷.۸ سناریوی تطبیق و بازسازی اقتدار سنتی

در این سناریو، فقهای سنتی و نهادهای دینی رسمی به تدریج با تحولات فناوری سازگار می‌شوند و از ابزارهای دیجیتال برای تقویت جایگاه خود بهره می‌برند. در این حالت، مرجعیت دینی به شکل ترکیبی از ساختار سنتی و فناوری مدرن درمی‌آید. فقها از طریق ایجاد سامانه‌های فتاوی آنلاین، تدریس در بسترهای دیجیتال، و استفاده از رسانه‌های اجتماعی برای ارتباط مستقیم با پیروان، اقتدار خود را حفظ می‌کنند. این تحول می‌تواند موجب افزایش دسترسی به آموزه‌های دینی معتبر شده و مانع از تضعیف کامل مرجعیت دینی سنتی گردد. در این سناریو، فضای دیجیتال نه بعنوان تهدید، بلکه بعنوان ابزاری برای تداوم اقتدار فقها به کار گرفته می‌شود.

۲.۷.۸ سناریوی زوال تدریجی مرجعیت سنتی و ظهور رهبران دینی دیجیتال

در این حالت، اقتدار سنتی مرجعیت دینی به تدریج تضعیف شده و جای خود را به الگوهای جدیدی از رهبران دینی دیجیتال می‌دهد. شخصیت‌هایی که بدون تحصیلات

رسمی فقهی، اما با تسلط بر فضای دیجیتال فعالیت می‌کنند، به مراجع اصلی برای پیروان تبدیل خواهند شد. این تغییر موجب افزایش تکثرگرایی در تفسیرهای دینی شده و پیروان دیگر به یک مرجع مشخص وابسته نخواهند بود. چنین شرایطی ممکن است موجب کاهش یکپارچگی در آموزه‌های دینی و بروز اختلاف‌های بیشتری در درون جوامع اسلامی شود، زیرا مرجعیت دینی از یک نهاد رسمی و تعریف‌شده به یک فضای باز و متکثر تبدیل خواهد شد.

۳.۷.۸ سناریوی کنترل و نظارت دولتی بر مرجعیت دینی

در این سناریو، دولتها در جوامع اسلامی تلاش می‌کنند کنترل بیشتری بر محتوای دینی در فضای دیجیتال اعمال کنند. با نظارت بر رسانه‌های اجتماعی و پلتفرم‌های دیجیتال، تنها نهادهای دینی که با سیاست‌های حکومتی هماهنگ هستند، اجازه فعالیت گسترده خواهند داشت. در این شرایط، جریانهای دینی مستقل به حاشیه رانده خواهند شد و تنها دیدگاههای موردنظر دولتها از طریق رسانه‌های رسمی و دیجیتال ترویج خواهند شد. این مدل ممکن است موجب افزایش انسجام در گفتمان دینی شود، اما در عین حال، می‌تواند منجر به کاهش تنوع و محدودیت در آزادی‌های مذهبی گردد.

۴.۷.۸ سناریوی بحران و فروپاشی ساختار مرجعیت دینی

این سناریو نشانگر یک وضعیت ناپایدار است که در آن مرجعیت دینی با یک دوره بی‌ثباتی و بحران مواجه می‌شود. در چنین شرایطی، هیچ گروهی اقتدار کامل بر هدایت دینی را در اختیار نخواهد داشت و فضای مجازی به عرصه‌ای برای رقابت شدید میان دیدگاههای سنتی و مدرن تبدیل خواهد شد. پیروان دینی با تنوع گسترده‌ای از تفسیرها روبه‌رو شده و در انتخاب مسیر دینی خود دچار سردرگمی خواهند شد. این وضعیت ممکن است موجب کاهش مشروعیت مرجعیت سنتی و در نهایت، ظهور نوعی فردگرایی دینی در میان مسلمانان گردد.

۵.۷.۸ سناریوی هماهنگی میان مرجعیت سنتی و دیجیتال

در این سناریو، مرجعیت دینی به جای مقابله با تحولات دیجیتال، خود را با شرایط جدید هماهنگ می‌کند و نقش خود را در جامعه دیجیتال بازتعریف می‌نماید. نهادهای دینی سنتی ممکن است به توسعه آموزشهای آنلاین، ایجاد شبکه‌های فقهی دیجیتال، و تعامل

چالش‌های الهیات فلسفی و کلامی (مورد مرجعیت دینی) ... (احمد طیبی) ۳۱

مستقیم‌تر با پیروان از طریق رسانه‌های اجتماعی پردازند. این مدل می‌تواند نوعی توازن میان اقتدار سستی و فضای دیجیتال ایجاد کند و مرجعیت دینی را به جایگاه جدیدی در ساختار مذهبی جوامع اسلامی برساند.

۶.۷.۸ سناریوی تحول تدریجی و شکل‌گیری نظام جدید مرجعیت دینی

این سناریو نشان‌دهنده یک تحول تدریجی است که در آن نه مرجعیت سستی به طور کامل از بین می‌رود و نه مرجعیت دیجیتال به‌تنهایی غالب می‌شود. در این وضعیت، به مرور زمان، یک نظام جدید از مرجعیت دینی شکل می‌گیرد که ویژگی‌های هر دو مدل سستی و دیجیتال را در خود جای می‌دهد. در این نظام، فقها و مراجع دینی همچنان نقش کلیدی در هدایت دینی ایفا می‌کنند، اما پیروان نیز آزادی بیشتری در انتخاب منابع دینی خود خواهند داشت. در این صورت، الگوی مرجعیت دینی از یک ساختار عمودی و انحصاری به یک مدل انعطاف‌پذیرتر و مشارکتی تغییر خواهد کرد.

تحولات دیجیتال نه تنها تهدیدهایی را متوجه مرجعیت دینی کرده‌اند، بلکه فرصت‌هایی نیز برای بازتعریف این نهاد فراهم آورده‌اند. میزان موفقیت هر یک از این سناریوها به عوامل متعددی از جمله میزان پذیرش فناوری توسط نهادهای دینی، سیاست‌های دولتی و تحولات اجتماعی بستگی دارد. آینده مرجعیت دینی در جوامع اسلامی به میزان تطبیق علما با شرایط جدید و نحوه تعامل آنان با فضای دیجیتال وابسته خواهد بود.

کتاب‌نامه

توسنر، ا. پ.، گونارتو، ه.، و ناظمی، م. ح. (۱۳۹۴). مرجعیت دینی و اخلاق در عصر اینترنت. نشریه اطلاعات حکمت و معرفت، ۱(۳)، ۲-۱۶.

معارف، م (۱۳۸۶)، «پایه‌های مرجعیت دینی در آیات و روایات» مطالعات قرآن و حدیث، ۱(۱)، ۹-۲۹.

Ali, S. S. (2010). Cyberspace as emerging Muslim discursive space? Online Fatawa on women and gender relations and its impact on Muslim family law norms. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 24(3), 338-360.

Bano, M. (2017). Introduction. In M. Bano (Ed.), *Modern Islamic authority and social change* (Vol. 1). Edinburgh University Press.

Bunt, G. R. (2018). *Islam in the digital age: E-jihad, online fatwas and cyber Islamic environments*. Routledge.

- Eickelman, D. F., & Piscatori, J. (1996). *Muslim politics*. Princeton University Press.
- Ho-Ying Fu, J., & Chui, C. (2007). Local culture's responses to globalisation: Exemplary persons and their attendant values. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38(5), 636–653.
- Ihsan Yilmaz, "Inter-Madhab Surfing, Neo-Ijtihad, and Faith-Based Movement Leaders," in *The Islamic School of Law: Evolution, Devolution and Progress*, ed. Peri Bearman, Rudolph Peters and Frank Vogel (Cambridge: Harvard University Press, 2005).
- Jaya, R. (2024). Islam and Digital Society in the Era of Social Media. *Qalrah: Journal of Islamic Civilization*, 1(1), 20-25.
- Jocelyne Cesari, "Muslim Minorities in Europe: The Silent Revolution," in *Modernising Islam: Religion in the Public Sphere in the Middle East and in Europe*, ed. John Esposito and François Burgat (New Jersey: Rutgers University Press, 2003).
- Khamis, S. (2021). "Cyber Ummah": The Internet and Muslim Communities. In *Handbook of contemporary Islam and Muslim lives* (pp. 823-843). Cham: Springer International Publishing.
- Kurniawan, A., & Alhaq, A. (2020). Muslimness Discourse, Religious Authority, and Cyber-Media Activism in Contemporary Indonesia.
- Mavani, H. (2013). *Religious authority and political thought in Twelver Shi'ism: From Ali to post-Khomeini*. Routledge.
- Mohiuddin, A. (2023). Islamism in the Digital Age: The Role of Cyberspace in Transforming Religious Authority. In: *Navigating Religious Authority in Muslim Societies*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-44825-6_6
- Mohiuddin, A. (2023). *Navigating religious authority in Muslim societies: Islamist movements and the challenge of globalisation*. Palgrave Macmillan.
- Sarfati, Y. (2019). *Religious authority in Turkey: Hegemony and resistance*. Rice University's Baker Institute for Public Policy
- Takim, L. N. (2007). *The heirs of the prophet: charisma and religious authority in Shi'ite Islam*. Suny Press.
- Vaezi, A. (2004). *Shia political thought* (p. 33). London: Islamic Centre of England.
- Whyte, S. A. (2024). *Islamic Religious Authority in a Modern Age*. Springer Singapore.
- Zaid, B., Fedtke, J., Shin, D. D., El Kadoussi, A., & Ibahrine, M. (2022). Digital Islam and Muslim millennials: How social media influencers reimagine religious authority and Islamic practices. *Religions*, 13(4), 335.